

Л. В. Якиминська

ОСОБЛИВОСТІ МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

В історії не існує однозначного зв'язку причин та наслідків. Соціальна цілісність виражає себе через людську свідомість, у якій з'єднуються всі соціальні феномени. Щоб знайти пояснення трагічним поворотам в історії, недостатньо дослідити суспільно-політичні та економічні причини, що призвели до такого повороту. Не менше впливають і психологічні чинники, ментальність спільноти. Нині перед сучасними дослідниками постає велике і важливе завдання: створити психологічний портрет українського народу в межах сучасної ситуації. Вирішення його дасть можливість визначитися з найбільш прийнятними шляхами розвитку країни, які б мали на меті задоволення ментальних потреб етносу, без чого є неможливим подальший поступ українського етносу.

Козацька ментальність мала надзвичайно великий вплив на процеси формування народного світосприйняття. Так само, як в момент зародження козацтва традиційні ментальні засади українського народу мали на нього великий вплив, пізніше, на етапі оформлення козацтва як суспільної верстви традиційне українське світосприйняття багато в чому видозмінилося під впливом ментальних засад козацтва. Саме тому для того, щоб окреслити основні риси традиційної української ментальності, необхідно провести детальний аналіз ментального типу українського козацтва як складової частини етносу.

Виходячи з вищесказаного, основною метою даного дослідження є спроба окреслити основні психологічні риси козацької верстви в період XIV — XVI ст. і прослідкувати рівень їх актуалізації в сучасному українському суспільстві та способи реалізації ментальних потреб українського етносу на даному етапі життєдіяльності.

Даній проблемі приділяли увагу чимало дослідників, такі як Мірчук І., Львовичкіна А., Гнатенко П., Швецова А., Гнатюк В. та інші. Незважаючи на це, дана проблема не має достатнього висвітлення в науці та потребує детального аналізу.

Українські дослідники, насамперед Грушевський М. та Дорошенко Д., переконливо довели: як окрема суспільна верства

зі своїм специфічним устроєм, козацтво почало формуватися з XVI ст., а остаточно вироблених форм набуло на рубежі XVI — XVII ст. [1]. Втім, ними і багатьма іншими авторами неодноразово зазначалося, що культурні цінності, близькі до козацьких, зустрічалися в значно ширшому ареалі, і серед них є і такі, що були відомі в попередні епохи. Внаслідок цього в оцінках феномену козацької культури склались дві досить відмінні тенденції: просторові паралелі вважаються за докази заперечення автохтонності козацтва, натомість часові виступають аргументами для відсунення його витоків у глибину століть.

В контексті даної проблеми слід звернути увагу на спосіб життєдіяльності козацької спільноти, і те, що подібні лицарські угруповання були досить характерним явищем для середньовічної Європи. Даний факт не міг не призвести до вироблення у подібних суспільних (класових) груп у широких просторових межах подібних способів адаптації до умов існування і діяльності. Військова специфіка діяльності, відповідно, призвела до деформації основних світоглядних настанов у бік, що є необхідним для нормального функціонування подібного соціального угруповання. Саме тому деякі риси, притаманні українському козацтву, цілком справедливо називати інтеретнічними (або міжетнічними) [2].

Що стосується проблеми витоків козацької культури з більш давнього часового періоду, то зрозумілим є той факт, що воно базувалося на певній етнічній культурній основі, оскільки, незважаючи на те, що зі зміною зовнішніх умов функціонування культурної спільноти певні риси ментального типу зазнають значних змін, виробляються нові способи культурної адаптації групи, вони приходять не на пусте місце, а нашаровуються на вже існуючу систему світоглядних настанов і, відповідно, певним чином зазнають трансформації.

Крім того, умови саморозвитку українського етносу спричинялися до появи козацтва як своєрідної реакції етносу на специфіку існування етносу. Це була та сама “*vita maxima*”, яку згадує у своїх працях О. Кульчинський, називаючи “межовим станом української душі” [3].

Отже, козацька спільна верства формувалася на цілком українській традиційній культурній основі. Особливо показовою в цьому плані є інтерпретація явищ соціальної і духовної куль-

тури, зокрема норм і стереотипів поведінки козацтва. Віддавна пильну увагу дослідників привертала своєрідність духовних цінностей, що в комплексі утворювали психологію лицарства.

Наріжним каменем світогляду запорозького козацтва, а відтак і його реальної поведінки, виступало переконання, що заняттям, гідним справжньої людини, є лише козакування. Власне, дану особливість дослідники виводять з “природної нехоті воїна до землеробства” [4], при цьому наводячи вагомі докази того, що така світоглядна норма була відома європейським народам від часів Стародавньої Греції. На українських землях дана установка може мати ще одну причину: а саме те, що хліборобство часто пов’язувалося з панщиною, і, зневажаючи роботу в полі, українське козацтво таким чином висловлювало протест проти підвладного становища української землі. Козаки вважали працю хлібороба менш престижною, ніж вільне життя на Січі, яке потребує неабиякої хоробрості, мужності, витривалості: “Хто любить ніч, тому ворог Січ” [5] — говорили в народі.

Найбільш яскраво дане протиріччя знайшло відображення в пісні, в якій мати просить сина не йти до війська, а залишитися “на чорній землі, працювати — славоньку хлібороба наживати”, на що син відповідає, що справжнє заняття чоловіка — козакувати, оскільки “будуть козаки мій хліб жувати, а мене, хлібороба, зневажати” (“Соколику — сину!”) [6].

Однак даний факт не означає відхід від давньослов’янської близькості з землею, що уособлювалася спочатку в образі Великої Богині (Матері-землі), а пізніше корінним образом впливала на світоглядні уявлення українського селянства.

Архетип “Мати-дитина”, який в українського народу набуває актуалізації в міфізації і обожненні землі і відношенні до всього живого, як до братів і сестер, в козацькому суспільному просторі деформується в обожнення Січі, яку називають матір’ю (“Січ-мати” [7]) і традиції побратимства. Таким чином, несвідома ментальна потреба виведення на чільне місце архетипного протиставлення “мати-дитина”, успадкована зі слов’янських часів і розвинута в суто українському середовищі, знаходить своє оригінальне рішення.

У контексті поставленої проблеми доцільним буде звернути увагу на ставлення козацтва до жіноцтва. Про упереджене ставлення до жіночої статі дає змогу говорити повір’я, про не-

минучу загибель Запорожжя в тому випадку, коли на нього ступить жіноча нога. Водночас відомо, що недоступність для жінок чоловічих об'єднань належить до культурних стереотипів, поширених у багатьох етнічних культурах. Зазначений вище його конкретний вияв є, вірогідно, варіантом досить поширеної заборони для вояків на контакти з жінками, оскільки ті здатні заразити їх своєю жіночою слабкістю і боягузливістю. На українських землях цей момент можна вважати противагою загалом жіночій культурі українського села і домінуванню жінки в господарстві.

В даний період надзвичайної ваги для козацтва набуває ідея вільного життя, індивідуалізму. Прикладом цього служать особливості укладу Січі, а також поведінкові норми: особливості вибору гетьмана й старшини. Підтверджують дану рису козацтва і свідчення сучасників. Зокрема, Гійом Лавассар де Боплан пише, що козаки “надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя”. “Коли козак у поле, то він на волі” [8]. Отже, індивідуалістичні риси в козацькому середовищі знаходять свою актуалізацію у активних формах вияву і сприяють до утвердження екстравертивного типу мислення.

Своєрідний характер життєдіяльності козацької суспільної верстви (а саме воєнізований її характер) спричинив особливості актуалізації оціночних установок.

Проаналізувавши культурні особливості даної соціальної групи, приходимо до висновку, що позитивними вважалися ті риси, які мали першочергову вагу для будь якого воїнського стану, а саме: хоробрість, мужність, авантюризм — тобто ті, які, за Юнгом, належать до екстравертного психологічного типу [9], до негативних же відносили: пасивність, поміркованість — тобто риси, характерні інтравертному типу світосприйняття.

Ще однією важливою рисою українського козацтва, яку слід відмітити, є надзвичайна його релігійність. Дослідники виводять її як імператив козацтва ставлення до власного життя як засобу служіння та захисту православної віри. Логічним його продовженням стало культивування козаками сприйняття смерті як неминучої, однак не фатальної, а усвідомленої “Хто хоче за віру християнську бути посадженим на палю, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий потерпіти всякі муки за святий хрест, хто не боїться смерті — приставай до нас. Не треба боя-

тися смерті — від неї не вбережешся” [10]. Близькими мотивами просякнута і фольклорна творчість: “Благослови мені, козаку молодому, на герці погуляти,/ За віру християнську одностайно стати/ Чи не міг би я собі слави—лицерствія достати?” [11].

В контексті цього видається зрозумілим, чому козаки вважали війну (до речі, завжди — з іновірцями: “бусурманами” або ж “ляхами”) святою справою. “Чоловік стріляє, а Біг кулі носить” — говорили козаки [12]).

Отже, традиційна для слов’янської, а пізніше української культури релігійність зберігається в ментальних настановах козацької суспільної верстви, дещо видозмінившись і набувши більш агресивного характеру.

Січове товариство було спілкою вільних осіб: “Волю маємо за дражайшу річ, тому що бачимо, що риба, птицям, також звірям і всякому створінню вона є мила” [13], — казали козаки. Дух волі був пов’язаний з духом терпимості.

Таким чином, окресливши основні ментальні риси українського козацького стану, приходимо до висновку, що вони в основному є способами реакції на зовнішні умови існування, тобто своєрідним способом адаптації до них.

Джерела та література:

1. Грушевський М. С. Духовна Україна. Збірка творів. — К.: Дніпро, 1994. — 756 с.
2. Там само.
3. Кульчицький О. Український персоналізм. — Мюнхен; Париж, 1985. — С. 65.
4. Шербій Н. Т. Етногенез та менталітет українського народу // Політологія, соціологія, етнологія. — Частина II: тези та повідомлення II Міжнародного конгресу українців. — Харків, 1996. — С. 329.
5. Українські народні прислів’я та приказки. — К., 1984. — 456.
6. Із джерел української пісні. — К.: Дніпро, 1969. — 254 с.
7. Українські народні прислів’я та приказки. — К., 1984. — 675 с.
8. Гійом Лавасар де Боплан. Історія України за картами // Документи та матеріали з історії України. — К., 1996. — 423 с.
9. Юнг К. Г. Структура психики и процес индивидуации. — М., 1997.
10. Із джерел української пісні. — К.: Дніпро, 1969. — 254 с.
11. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — 178 с.
12. Там само.
13. Там само.